

Aleksandra Sulikowska-Gąska

Objawienie Świętej Trójcy jako temat żywotów i ikon św. Aleksandra Swirskiego : na marginesie "polityki" religijnej metropolity Makarego w XVI wieku

Series Byzantina 2, 167-176

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

*Objawienie Świętej Trójcy jako temat żywotów
i ikon św. Aleksandra Swirskiego. Na marginesie „polityki”
religijnej metropolity Makarego w XVI wieku**

Aleksandra Sulikowska-Gąska

Kult Świętej Trójcy na Rusi znalazł odzwierciedlenie w licznych tekstach z XVI–XVII w. i malarstwie ikonowym tego okresu. Potwierdzają to odpowiednie wypowiedzi soborów XVI-wiecznych, a przede wszystkim uchwała Stogławu (1551 r.), w której to – w oparciu o wzór wywodzący się z ikony Andrzeja Rublowa oraz ikon greckich – określono kanoniczny wygląd wyobrażeń Starotestamentowej Trójcy Świętej¹. Przyczyną spopularyzowania tych przedstawień były jednak przede wszystkim funkcjonujące powszechnie wyobrażenia o Trójcy Świętej, w których ujawniła się typowa dla ruskiej kultury tendencja do konkretyzacji symboli, przydawania wartościom duchowym materialnej formy i zamykania ich w stałe alegorie, co w wyobraźni zbiorowej realizowało się za sprawą ikon, popularnych legend, ale również pism teologów reprezentujących oficjalne stanowisko Cerkwi².

W moim artykule, zestawiając opowieść o objawieniu Świętej Trójcy Aleksandrowi Swirskiemu z jej wizualnymi odpowiednikami, przedstawię

* Chciałbym najserdeczniej podziękować Irinie Tatarowej-Hryckiewicz za okazaną mi pomoc.

¹ Ustalenie Soboru Stu Rozdziałów wobec ikony Starotestamentowej Trójcy Świętej zostało opracowane w sposób następujący: „U Świętej Trójcy malują niektórzy nimb krzyżowy u środkowego [anioła], a inni u wszystkich trzech. A w starych oraz w greckich pismach krzyżowego [nimbu] nie malują u żadnego [z aniołów]. A niektórzy podpisują u [anioła] środkowego IC. XC. Święta Trójca [...]. [Nakazujemy] malować ikonopiscom ikony według dawnych obrazów, jak greccy malarze malowali i jak malował Andriej Rublow i inni sławni ikonopisacy, a podpisując: *Święta Trójca*”, rozdział 41. akt Stogławu, zagadnienie 1. L. Uspieński, *Moskowskije sobory XVI wieku i ich rol w cerkownom iskusstwie*, [w:] N. K. Gawriuszyn, *Filosophija ruskogo rieligioznogo iskusstwa XVI-XX wieku. Antologija*, Moskwa 1993, s. 321.

² Por. B. Uspieński, *Teologia staroruska: problem doświadczenia zmysłowego i duchowego (wyobrażenia o raju w połowie XIV wieku)*, [w:] idem, *Religia i semiotyka*, wyb., przekł. i przedmowa B. Żyłko, Gdańsk 2001, s. 29.

mechanizmy oddziaływania XVI-wiecznych źródeł na ikony i przeciwnie – formowania się tekstów pod wpływem rozpowszechnionych tematów ikonograficznych. Proces ów omówię w kontekście przedsięwzięć moskiewskiego metropolity Makarego (1542–1563) oraz jego otoczenia, jakie służyły powstaniu „nowej tradycji” ruskiej i były odpowiedzią na sytuację wewnątrz prawosławia po upadku Konstantynopola, jak również efektem dążenia do tego, aby carstwo Iwana IV Groźnego (1533–1584) zajęło jego miejsce³. Stworzeniu nowej świadomości kulturowej Rusinów miały służyć liczne posłania metropolity, inicjowane przez niego kanonizacje „nowych ruskich cudotwórców”, próby stworzenia zespołu literatury obowiązującej na Rusi, a także opracowania grupy tematów ikonograficznych obrazujących rolę Moskwy jako „Trzeciego Rzymu”⁴. W tym kontekście przeanalizuję również okoliczności pojawienia się ikon ilustrujących *Żywot Aleksandra* i zastanowię się nad możliwościami ich interpretacji.

Aleksander urodził się 15 VI 1448 r. we wsi Mandere nad rzeką Ojat, w ziemi ołonieckiej. W roku 1474 został mnichem w klasztorze walaamskim, który opuścił, według opowieści o jego życiu – na wezwanie Bogurodzicy – w 1485 r., by żyć w pustelni nad rzeką Swir, która łączy dwa północne jeziora Onega i Ładoga. Osiedlił się – jak opisuje to jego żywot – w miejscu „bardzo pięknym”, „pustym, lesistym i nieprzebytym”⁵. Z czasem gromadziło się wokół niego coraz więcej braci, których przywiodła do pustelni sława jego duchowych czynów, a za datę założenia monasteru uważa się rok 1508. Aleksander zmarł 30 VIII 1533 r., a już na Soborze Moskiewskim w 1547 r. został zaliczony do grona świętych czczonych na całej Rusi. Wszystkie informacje na jego temat pochodzą z *Żywota*, spisane go w 1545 r. przez ihumena swirskiego Irodiona⁶, którego dzieło można określić jako ze wszech miar typowe dla XVI w. Plan rzeczowy jest tu całkowicie podporządkowany rozbudowanym opisom cudów Aleksandra i licznych objawień,

³ Arch. M. Wierietiennikow, *Piśmiennoje nasledie Wsierossijskogo Mitropolita Makarija*, [w:] idem, *Moskowskij Mitropolit Makarij i jego wriemia. Sbornik statiej*, Moskwa 1996, s. 11–12.

⁴ Obszerne studium tego procesu znajduje się w opracowaniu Podobiedowej. O. I. Podobiedowa, *Moskowskaja szkoła żywopisi pri Iwanie IV. Raboty w moskowskom Kriemle 40-ch–70-ch godow XVI w.*, Moskwa 1972. Por. B. Uspieński, *Percepcja historii w Dawnej Rusi i doktryna „Moskwa – Trzeci Rzym”*, [w:] idem, *Religia i semiotyka*, s. 33–53.

⁵ *Żytije i czudiesa priepodobnogo Aleksandra Swirskiego*, Sankt-Pietierburg 1995, s. 20, 33.

⁶ N. Barsukow, *Istoczniki russkoj agiografii*, Sankt Pietierburg 1882, szp. 23; Je. Gołubinskij, *Istorija kanonizacii swiatych w russkoj Cerkwi*, Moskwa 1903, s. 100; Arch. M. Wierietiennikow, *Priepodobnyj Aleksandr Swirskij i Wsierossijskij Mitropolit Makarij*, [w:] idem, *Moskowskij Mitropolit Makarij...*, s. 136–137, 139.

Il. 1. Klasztor Świętej Trójcy – Aleksandra Świrskiego. Fotografia ze zbiorów autorki

w których oglądał on raz to Bogurodzicę, kiedy indziej anioła w szacie mniszej albo „trzech mężów”, przybyłych doń z posłannictwem.

To ostatnie widzenie wydaje się najbardziej interesujące i znaczące. Miało ono miejsce w 1507 r. Wedle *Żywota* „pewnej nocy – gdy św. Aleksander, jako zwykł był czynić, oddawał się modlitwie [...] – objawiło się w celi światło bardzo mocne. [...] I nagle ujrzał on trzech mężów zbliżających się do niego, odzianych w świetlisto-białe, piękne suknie: oblicza ich były chwalebne i przecudne i jaśniały silniej niż słońce niepojętym niebiańskim światłem, a każdy z nich trzymał w dłoni *posoch*. Widzącego to świętego wielki strach ogarnął i ogromne drzenie, że ledwo co do siebie doszedł i pokłonił im się aż do ziemi”. Po krótkiej rozmowie mężowie owi zalecili Aleksandrowi, by wznosił cerkiew pod wezwaniem Świętej Trójcy, do czego też wkrótce doprowadził⁷.

Ikony Aleksandra Swirskiego pojawiły się wkrótce po jego kanonizacji w 1547 r.⁸ W malarstwie i rzemiośle cerkiewnym oraz w przerysach znaj-

⁷ Arch. M. Wierietiennikow, *Priepodobnyj Aleksandr Swirskij...*, s. 136–137, *Żytije i czudesa...*, s. 48–52.

⁸ W. Antonowa, N. Mniewa, *Katalog driewnierusskoj żywopisi. Opyt istoriko-chudożestwiennoj klassifikacji*, t. II, XVI – *naczało XVIII wieka*, Moskwa 1963, s. 26–27, nr 366, il. 7; s. 52–53, nr 399, il. 14.

dujących się w podlinnikach jego wizerunkom towarzyszyła często ukazana w medalionie Starotestamentowa Trójca Święta, której wyobrażenie nawiązuje do opisaney powyżej wizji, jak i wezwania głównej świątyni klasztoru swirskiego⁹. Wątek ten najpełniejszą realizację zyskał jednak w wyobrażeniach Objawienia Trójcy Aleksandrowi. Na moskiewskiej ikonie z 1655 r., która w monasterze swirskim pełniła funkcję ikony chramowej, scena Objawienia Trójcy została umieszczona jako jedna z klejm i prezentowała klęczącego po lewej stronie mnicha, przed którym stoi trzech aniołów-wędrowców¹⁰. W 1686 r. w Moskwie powstał epigonation ukazujący trzech aniołów, którzy zwracają się ku ukazanemu w głębokim pokłonie Aleksandrowi, a pierwszy z nich podaje mnichowi rękę, jak gdyby pomagając mu powstać. W tle widać zabudowania kamiennego klasztoru (wałaamskiego?) z murem, zza którego widoczna jest pięciokopułowa świątynia oraz dzwonnica, za nimi – na linii horyzontu – znajdują się drzewa¹¹.

Nieco inną formułę ikonograficzną reprezentuje ikona *Objawienia* z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie (il. 2)¹², choć różni się ona od wyżej opisanego przedstawienia głównie widokiem na drugim planie drewnianej pustelni, a za nią rzędu drzew. Ze względu na sposób wykonania podobrazia, styl przedstawienia oraz jego ikonografię, ikonę tę można orientacyjnie datować na XVII w. i przyjąć, iż powstała w tzw. szkole północnej – podobnie jak ikona *Objawienia* z Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie¹³, a także większość innych przedstawień tego motywu¹⁴. Potwierdzać to może miniatura w *Żywocie Aleksandra* z rękopisu powstałego w monasterze swirskim w 1715 r.¹⁵, która stanowi prawdopodobnie nawiązanie do malowidła

⁹ W. I. Antonowa, *Driewnierusskoje iskusstwo w sobranii Pawła Korina*, Moskwa 1966, kat. 42, il. 57; *Homage to St. Alexander of Svir. The Karelian Miracle-Worker. Exhibition Catalogue, 15.08–25.11.1996. The Museum of Foreign Art Sinebrychhoff*, Helsinki 1996, nr 2, 14, 15, 21, 25, 26, 33, 38. Z cerkwi Wozniesienskiej w Biełoziersku pochodzi atrybuowana szkole północnej i datowana na 2. poł. XVI stulecia ikona, ukazująca wydarzenia związane z objawieniami maryjnymi świętego, W. Antonowa, N. Mniewa, *op. cit.*, t. II, s. 246, nr 675, il. 93.

¹⁰ Ikona znajduje się od 1925 r. w Państwowym Muzeum Rosyjskim w Petersburgu, *Homage to St. Alexander...*, s. 22–23, nr 2.

¹¹ Epigonation znajdował się pierwotnie w klasztorze swirskim, w Państwowym Muzeum Rosyjskim w Petersburgu od 1925 r. *Ibidem*, s. 45, nr 27.

¹² Deska, dwie szpongi naprzeciwległe wcięte, kowczeg, tempera, złocenia, 32,8 x 27,5 cm, nr inw. IK 65. Na górnym polu znajduje się napis wykonany cyrylicą: „Jawisia Stia Troica Priepdomu Aleksandru Swirskomu”.

¹³ G. Kobrzeniecka-Sikorska, *Ikony staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, Olsztyn 1993, kat. 63, s. 172–173.

¹⁴ *Homage to St. Alexander...*, s. 29, nr 39.

¹⁵ Rękopis ten został wykonany przez Josafata, mnicha pochodzącego z Moskwy. *Ibidem*, s. 6–7, nr 12.

Il. 2. *Objawienie Trójcy Świętej Aleksandrowi Swirskiemu*, ikona, szkoła północna, XVII w., Muzeum Narodowe w Warszawie. Fot. Zbigniew Doliński

na szczycie elewacji soboru Troickiego w klasztorze z 1698 r., którego pierwotny wygląd nie jest jednak znany ze względu na przeprowadzoną w XIX w. renowację¹⁶.

Wspomniane tu przedstawienia, gdy chodzi o sposób opracowania oblicz i szat postaci, ale także pustelni i drzew, wykazują ścisłe związki formalne z XVII-wiecznym malarstwem północnoruskim czy karelskim¹⁷. Niektóre jednakże, a wśród nich również ikona z Muzeum Narodowego

¹⁶ Według niektórych źródeł malowidła ściennie powstały w 1708 r. W roku 1862 sobór był remontowany, doszło wówczas do restauracji malowideł. *Żytije i czudiesa...*, s. 163.

¹⁷ Podobnie ujętą architekturę i przyrodę spotkać można m.in. na ikonach Aleksandra Oszewieńskiego czy też Nila Stołbieńskiego. M. I. Milnik, *Siewiernyj dieriewiannyj monastyr na ikonach XVII-XIX ww.*, „Pamiętniki kultury. Nowyje otkrytija”, 1978, Moskwa 1979; W. G. Briusowa, *Russkaja żywopis 17 wieka*, Moskwa 1984, s. 157, il. 167, tab. 89.

w Warszawie, mogły powstać już po połowie XVII stulecia, w wieku XVIII i XIX, w środowisku staroobrzędowców, gdzie wyobrażenia Aleksandra są dość często spotykane, a jego kult rozpowszechniony¹⁸.

Analiza *Żywota Aleksandra Swirskiego* oraz ikon jemu poświęconych wskazuje na istnienie między nimi ścisłych zależności, które wynikały zapewne z tego, iż pewne fragmenty żywota ze względu na ich ideową ważność były szczególnie chętnie przedstawiane, wpisując się tym samym w rozbudowany od 2. poł. XVI w. nurt ikon obrazujących objawienia świętych, jak np. Objawienia Bogurodzicy św. Sergiuszowi z Radoneża¹⁹ lub Wizji ponomara Tarasija²⁰, które szczególnie popularne stały się w wieku XVII. Bardzo prawdopodobne wydaje się zatem, iż również wyobrażenia Cudu Aleksandra Swirskiego pojawiły się jako jedna z klejm na ikonach „z życiem”, samodzielność uzyskując dopiero w wieku XVII.

Odrębnym zagadnieniem są źródła ich ikonografii. Tu zwraca uwagę przede wszystkim fakt, że ikony Spotkania Aleksandra z Trójcą wskazują na wyraźne kojarzenie jego wizji z objawieniem trzech aniołów, jakiego doświadczył Abraham pod dębem w Mamre. To ostatnie, zawarte w 18 rozdziale Księgi Rodzaju, należało do najczęściej analizowanych i komentowanych w XVI-wiecznej literaturze, zwłaszcza zaś w *Posłaniu do ikonopisca* Josiła Wołockiego z początku XVI w. oraz w *Księdze o Świętej Trójcy* Jermolaja-Erazma powstałej po połowie tego stulecia. Autor drugiego dzieła, objaśniając sens starotestamentowego objawienia pisał, że Bóg jest niewidzialny, ale czasem objawia się „swoim sługom”, okazując im w ten sposób swoją łaskę: „Przyszedł więc do Abrahama przy dębie Mamre w trzech licach”, a patriarcha „poznał Trójcę i ugościł ją”. Tenże autor mówi o „obrazie samego Boga w Trójcy namalowanym na ikonie, tak jak go widział Abraham”²¹.

¹⁸ Ze środowiska staroobrzędowców, a konkretnie z klasztoru staroobrzędowców w Wojnowie, pochodzi ikona *Objawienia* z Muzeum Warmii i Mazur, którą Grażyna Kobrzeniecka-Sikorska datuje na początek XIX w. (G. Kobrzeniecka-Sikorska, *op. cit.*, s. 172–173, nr 63) oraz ikona z obszaru Zaoneża, która znajduje się obecnie w kolekcji Muzeum Andrieja Rublowa w Moskwie. N. N. Czugiejewa, *Gruppa pomorskich ikon w sobranii Muzieja imieni Andrieja Rublewa*, [w:] *Mir staroobriadczestwa*, wyp. 4, *Żywyje tradycyi: Riezultaty i pierspektiwy kompleksnych issledowanij ruskogo staroobriadczestwa. Matieriały mieždunarodnoj naucznoj konfierencyi sostojawszejsia 21-24 nojabria 1995 g. W Starom Aktowom zale MGU im. M. W. Łomonosowa. Shornik naucznych trudow*, red. I. W. Pozdiejewa, Moskwa 1998, s. 393, 395.

¹⁹ Por. W. G. Briusowa, *Russkaja żywopiś...*, tab. 64.

²⁰ *Ibidem*, il. 49, 50; G. K. Wagner, *Problema žanrow w driewnierusskom iskusstwie*, Moskwa 1974, s. 229–230.

²¹ *Bibliograficeskije matieriały sobrannyje A. Popowym. VIII – Kniga Erazma o Swiatoj Trojce*, „Cztienija w impieratorskom obszczestwie istorii i driewnostiej rossijskich”, 4, 1880, s. 2, 46, 105.

Służba poświęcona Aleksandrowi – podobnie jak teksty mówiące o Abrahamie – wielokrotnie wspomina o zaszczycie, którego dostąpił, jakim było oglądanie „twarzą w twarz” Trójcy²². Aleksander spotkał Świętą Trójcę w obrazie trzech aniołów, a zatem stał się „drugim Abrahamem”. Historia o objawieniu zdaje się przy tym wynosić go w hierarchii świętych wysoko, na taką pozycję, jakiej nie posiadał nawet Sergiusz z Radoneża, który wszakże nie doświadczył nigdy podobnej wizji. Choć z drugiej strony chodzi tu może właśnie o porównanie Aleksandra z Sergiuszem, gdyż z jego osobą w ruskiej świadomości popularnej wiązała się ikona Starotestamentowej Trójcy²³.

W tym miejscu pojawia się zatem kwestia zależności pomiędzy ikonami Trójcy Starotestamentowej a wyobrażeniami Cudu Aleksandra Swirskiego. Jeżeli bowiem teksty sławiące Aleksandra mówią otwarcie o jego „podobieństwie” do Abrahama, to wydaje się, że również treścią ikon Cudu jest przedstawienie tej analogii²⁴. Tym bardziej że można przyjąć, iż nawiązują one bezpośrednio do spopularyzowanych po połowie XVI w. wyobrażeń, które ukazują Abrahama klęczącego przed Trójcą, witającego ją lub obmywającego aniołom stopy²⁵. W szerszym znaczeniu jednak chodzi tu o rozpowszechnione w tym czasie przekonanie o tym, jak „wygląda” Święta Trójca, które Josif Wołocki sformułował w kategoriach dogmatów i tradycji cerkiewnych, twierdząc że „Ojcowie nakazali wyobrażać [Trójcę] na świętych ikonach w bożym i królewskim, i anielskim obrazie”²⁶. Porównania można mnożyć. Jeżeli np. Maksym Grek kilkakrotnie podejmował temat spotkania Boga w Trójcy z Abrahamem w jego „ubogim namiocie”²⁷, to w ikonografii Aleksandra Swirskiego odpowiednikiem owego „ubogiego namiotu” staje się jego pustelnia, na północnej ikonie wyobrażona jako mały drewniany domek.

²² Arch. M. Wierietiennikow, *Priepodobnyj Aleksandr Swirskij...*, s. 137.

²³ Chociaż na marginesie warto zwrócić uwagę, że sens objawienia Aleksandra jest dość podobny do tego, jakiego doświadczył Sergiusz, którego Bogurodzica miała zapewnić o przyszłym dobrobycie i sławie założonego przezeń klasztoru. G. Fiedotow, *Swiatyje driewniej Rusi*, Moskwa 1990, s. 149.

²⁴ T. B. Wilinbachowa, *Ikona XVI w. „Trojca w diejanijach” i jeje litieraturnaja osnowa*, „Trudy Otdiela Driewnierusskoj Literatury”, 38 (1985), s. 126–137.

²⁵ W. G. Briusowa, *Frieski Jarostawla. XVII – naczala XVIII wieka*, Moskwa, 1983, il. 37, 85; eadem, *Russkaja żywopiś...*, tab. 45; S. Maslenitsyn, *Kostroma*, Leningrad 1968, il. 42, 93, 96; por. *Iz nowych postuplenij. Katalog wystawki iz fondow Muzeja imieni Andrieja Rublowa, 1988-1992*, Moskwa 1995, kat. 44, il. 45.

²⁶ Iosif Wołockij, *Postlanije ikonopiscu*, Moskwa 1984, s. 134.

²⁷ Maksim Griek, *Tworienija, II, Swiato-Troickaja Siergiejewja Ławra* 1996, s. 15, 39.

Wtórne użycie wyobrażenia Starotestamentowej Trójcy w takich kompozycjach jak Objawienia Aleksandrowi Swirskiemu wynikało z pewnością z faktu, że po połowie XVI w. utrwaliło się przekonanie o sposobie objawień Trójcy jako trzech aniołów. Jednakże na ikonach Cudu Aleksandra zmianie uległo rozumienie Spotkania z Trójcą. Jeżeli bowiem objawienie Abrahamowi interpretowane jest w tradycji ortodoksyjnej jako zapowiedź Wciele-
nia Syna Bożego, to Cud Aleksandra jest przede wszystkim teofanią chwały, która uświęca tego, komu została dana, a zatem swirskiego mnicha. Wydaje się przy tym, że wszystkie objawienia Aleksandra, a zwłaszcza jego oglądanie Trójcy „twarzą w twarz”, można traktować jako główną przyczynę uznania go świętym. Jego życie było bowiem typowym przykładem prowincjonalnego monastycyzmu ruskiego w XVI w. Spuścizna po nim jest nad wyraz uboga, brak w niej Tradycji, podobnej do tej, jaką pozostawili Sergiusz z Radoneża, Nil Sorski czy Cyryl Biełozierski. Aleksandra nie można nazwać twórcą żadnej nowej formuły monastycznej ani też jej odnowicielem, podążał on – choć fakt, że konsekwentnie – drogą wyznaczoną przez swych wielkich poprzedników: Sergiusza z Radoneża i biełozierskich starców. Tym niemniej właśnie w jego kulcie upostaciowuje się ruska tradycja monastycyzmu XVI w., z jego wysoką oceną osobistej surowej ascezy – wyrzeczeń i ubóstwa, ciężkiej pracy fizycznej, a także nieufnością do książkowej mądrości, które graniczą z postawą *jurodiwego*.

W tym kontekście należy zwrócić uwagę na fakty związane z włączeniem Aleksandra do grona „nowych ruskich cudotwórców”, a zarazem na jego relację z jedną z najważniejszych postaci moskiewskiej Cerkwi XVI w., metropolitą Makarym. Będąc w latach 1526–1542 arcybiskupem Nowogrodu, któremu podlegały obszary rozciągające się na północ, wraz z Karelią, szczególną uwagę zwrócił on na działanie monasterów na tym terenie²⁸. Zapewne zainteresował się wówczas nowym, dość prężnie rozwijającym się klasztorem swirskim²⁹. Gramota napisana przed śmiercią przez Aleksandra może świadczyć, iż mnich i arcybiskup znali się osobiście. Aleksander wspomina w niej o jakimś zatargu pomiędzy ojcami w klasztorze, którzy domagali się od niego wyznaczenia następcy, w związku z czym prosił Makarego o wybór ihumena po jego śmierci spośród czterech ojców posiadających święcenia kapłańskie, którzy przebywali wówczas w monasterze, równocześnie przekazując go arcybiskupowi pod opiekę³⁰.

²⁸ T. Latila, *Popular Orthodoxy, Official Church and State in Finnish Border Karelia before World War II*, „Folklore”, t. XIV, 2000, s. 52; Arch. M. Wierietiennikow, *Piśmiennoje nasledie...*, s. 11, 21–22.

²⁹ *Swiatio-Troickij Aleksandro-Swirskij monastyr*, Sankt-Pietierburg 1901, s. 29.

³⁰ Arch. M. Wierietiennikow, *Priepodobnyj Aleksandr Swirskij...*, s. 138–139.

To właśnie z inicjatywy Makarego został spisany, a następnie włączony do minei żywot Aleksandra i on to na soborze w 1547 r. doprowadził do zaliczenia mnicha w poczet „nowych ruskich cudotwórców”. Niedługo po tej dacie w świątyni Uspienskiej na moskiewskim Kremlu znalazła się ikona Aleksandra ze scenami z życia, która była może nawet dziełem samego metropolity³¹, a w 1560 r. swirskiemu mnichowi została poświęcona jedna z kaplic cerkwi Opieki Bogurodzicy, wystawionej na pamiątkę zwycięstwa nad Kazaniem na Placu Czerwonym w Moskwie³². O ówczesnym statusie Aleksandra świadczy także – skądinąd nieco zaskakujące – przywołanie jego imienia przez Iwana Groźnego w pośłaniu do monasteru Kiriło-Bielozierskiego z 1573 r., gdzie car wymienia klasztor swirski jako wzór ruskiego monastycyzmu, a Aleksandra nazywa „wielkim cudotwórcą”³³.

Doprowadzając do kanonizacji Aleksandra, Makary zakładał zapewne ożywienie chrześcijaństwa w północnej części arcybiskupstwa nowogrodzkiego, gdzie ówczesnie istniały jeszcze trwale ślady pogaństwa³⁴. Dążył zatem do umocnienia roli klasztoru swirskiego³⁵, ale zabiegał najwyraźniej również o rozszerzenie kultu Aleksandra na całą Ruś, nadanie mu uniwersalnego charakteru, do czego opowieść o Objawieniu Trójcy mogła się znacznie przyczynić. Istotnie, dzięki tej kanonizacji znaczenia nabral zarówno Aleksander, cześć którego – jak się przypuszcza – przed 1547 r. była praktycznie nieznana³⁶, jak również założony przez niego klasztor, który stał się jednym z najważniejszych ośrodków w Karelii, a już na pewno głównym centrum kultu Świętej Trójcy. Do niego pielgrzymowano w święto Zesłania Ducha Świętego, a przyklasztorny targ odbywający się tego dnia był z pewnością dobrą okazją do nabywania przez pielgrzymów krzyży oraz ikon, w tym wyobrażeń Cudu Aleksandra, które w ten sposób mogły się rozprzeżstrzeniać na znacznie większym obszarze³⁷.

Do lokalnej popularności swirskiego pustelnika przyczyniło się zapewne odnalezienie jego relikwii w 1641 r.³⁸ Mimo to jednak już w XVII w. rozwój

³¹ *Ibidem*, s. 140; I. Sołowiewa, *The Monastery of the Holy Trinity in the 16th and 17th Centuries*, [w:] *Homage to St. Alexander...*, s. 9.

³² Arch. M. Wierietienikow, *Priepodobnyj Aleksandr Swirskij...*, s. 140; I. Sołowiewa, *op. cit.*, s. 9.

³³ *Pamiętniki Literatury Driewniej Rusi. Sieriedina XVI wieku*, Moskwa 1985, s. 152–153.

³⁴ T. Latila, *op. cit.*, s. 52.

³⁵ P. Bushkovitch, *Religion and Society in Russia. The 16th and 17th Centuries*, New York–Oxford 1992, s. 88.

³⁶ Je. Gołubinskij, *op. cit.*, s. 101.

³⁷ Por. T. Latila, *op. cit.*, s. 62.

³⁸ Relikwie odnaleziono podczas prac budowlanych towarzyszących wznoszeniu nowej

kultu Aleksandra został zahamowany. Nie powiodły się próby nadania mu ogólnoruskiego charakteru, a praktycznie po śmierci Makarego zaczął on ulegać marginalizacji i chyba tylko w grupach staroobrzędowców funkcjonował na poziomie uniwersalnym³⁹. Fakt ten traktować więc można jako jedną z porażek religijnej „polityki” Makarego i jego otoczenia. Choć w istocie rzeczy cały szeroko zarysowany program metropolity, który polegał na stworzeniu nowego ruskiego światopoglądu i wzmocnieniu autorytetu moskiewskiej Cerkwi, poprzez wykreowanie wewnątrz kultury ruskiej własnych wzorców, często dystansujących się w stosunku do tradycji bizantyńskiej, już od przełomu XVI i XVII stulecia ze względu na sytuację polityczną nie mógł być realizowany, a od połowy wieku XVII zastąpiony został przez reformy patriarchy Nikona, zmierzające do „bizantynizacji” kultury ruskiej.

cerkwi w klasztorze Prieobrażeńskim, na obszarze którego znajdowała się pustelnia Aleksandra. Je. Gołubinskij, *op. cit.*, s. 547.

³⁹ Tym niemniej pamięć Aleksandra Swirskiego występuje we wszystkich *ustawach* XVII w., jak również większości powstałych w wieku XVIII. Je. Gołubinskij, *op. cit.*, s. 235, 425. *Żywot Aleksandra Swirskiego* pojawia się w księgach wykorzystywanych przez staroobrzędowców. *Soczinienija pisatielej-starobriadcew pierwoj połowiny XVIII wieka*, zest. N. Ju. Bubnow, Sankt-Pietierburg 2001, s. 314, 344.